

EL LÈXIC MÈDIC CATALÀ DURANT LA BAIXA EDAT MITJANA: ENTRE LA TERMINOLOGIA POPULAR I LA CULTA. MATERIALS PER AL SEU ESTUDI. EL CAS DE L'*SPECULUM AL FODER*¹

Lluís GIMENO BETÍ
Universitat Jaume I

«luny de tot be, fart d'enuig e tristor,
ma voluntat e pensa caytivada.»
Jordi de Sant Jordi
(*Presoner*, I, v.v. 3-4)

INTRODUCCIÓ

Hom inclou la terminologia mèdica dins el grup dels llenguatges d'especialitat. Aquests neixen en el moment en què les diverses disciplines científiques es desenvolupen i necessiten donar nom al conjunt d'elements que fan servir per vehicular les activitats pròpies de cada àrea de coneixement (biologia, química, matemàtiques, medicina, etc.). Per una altra banda, la terminologia mèdica és el conjunt de termes utilitzats pels professionals de la salut. És el sediment de vint-i-cinc segles de medicina científica: inclou des de termes gestats en els segles VI i V a. C. fins a termes creats en èpoques molt recents.

La medicina com a ciència va néixer a Grècia cap als segles VI i V a. C. En aquest primer període, coexistiren diverses escoles mèdiques que formaren el nucli originari de l'actual terminologia mèdica (entre elles, les de Crotona, Cnido i Cos), i una cosa més important encara que tot això és que solament des de Grècia es va donar una continuïtat en el llenguatge científic, igualment com en la ciència i en la cultura en general, sense menysprear les aportacions que altres cultures hi van deixar; pensem, per exemple, en Babilònia en el camp de l'astronomia i en l'Índia en el de la gramàtica. A la Grècia clàssica, s'esdevingué un fenomen únic en aquest sentit: la creació d'una llengua científica a partir de la *koiné*, mentre que a Occident hom anava manllevant aquesta llengua o bé

1. D'aquest manuscrit, estem estudiant-ne la llengua, tot partint d'una nova transcripció.

n'anava prenent els elements, al costat dels llatins temps a venir, així com els seus mecanismes morfològics (Adrados, 1997: 300). El *Corpus Hipocraticum* reuneix gairebé setanta llibres procedents d'escoles diferents (i fins i tot oposades) dels segles VI i V a. C. En aquests llibres apareixen nombrosos termes que es continuen utilitzant en l'actualitat, com *disúria*, *trombe*, *coma*, *catarro*, *espasme*, *nefritis*, etc.

En el segle II d. C., Galè elaborà una exposició sistemàtica de la medicina clàssica antiga dotada de gran autoritat científica que es mantingué al llarg de l'Edat mitjana i bona part dels temps moderns. En aquest compendi també es troben molts termes que encara s'utilitzen, com *aneurisma*, *artritis*, *asfíxia*, *diàstole*, *sístole*, etc.

El grec fou l'idioma de la medicina científica durant tota l'antiguitat clàssica (període comprès entre el segle V a. C. fins al segle VII d. C.). Durant l'Edat mitjana, la utilització del grec tan sols es va mantenir a Bizanci. Fins a finals del segle X, foren els clergues, sobretot, que posseïren uns minsos sabers clàssics. Una bona mostra en són les *Etimologiae* de Sant Isidor de Sevilla, que tingueren un gran èxit durant tota l'Alta Edat mitjana a l'occident europeu.

El món islàmic fou l'escenari principal del conreu de la medicina i d'altres ciències. Els àrabs saberen assimilar la ciència mèdica hellenística i mitjançant un esforç extraordinari traduíren a la seva llengua un gran nombre d'obres gregues. L'Europa occidental, però, no tingué ple coneixement del saber mèdic clàssic i àrab fins als segles XI i XII, quan començà a Salern l'anomenada "escola mèdica de Salern", que va assimilar el saber greco-àrab i que atenyé el punt més alt de la tasca sistematitzadora amb les traduccions d'obres mèdiques d'aquelles dues llengües al llarg dels segles XII i XIII. Aquestes traduccions posaren en contacte el món llatí amb la tradició hipocràtica promoguda per Galè i difosa pels àrabs; hi introduïren noves teràpies —l'*Antidotarium* de Constantí fou copiat molt sovint—, i proposaren un nou lèxic i un conjunt de nous conceptes, especialment en anatomia i fisiologia

A partir del segle XIII, podem parlar ja de progrés científic, amb autors com Avicena o Petrus Hispanus, pioners de la futura investigació clínica. En aquest període, hom tornà a fer l'esforç de traduir, aquesta vegada de l'àrab al llatí, els texts grecs i les nombroses obres mèdiques àrabs com ara el *Canon* d'Avicena o el *Tractat de cirurgia* d'Albucassis, per exemple. La importància de l'àrab com a llengua de conreu científic va fer que el llatí mèdic medieval n'incorporés un gran nombre de termes (*cfr.* Cifuentes, 2001: *passim*). Totes aquestes obres circulaven en llatí, la llengua de l'Europa culta, sense menysprear algunes traduccions i originals redactades en la llengua vulgar. Fou, però, cap a la segona meitat del segle XIV que començà l'interès per la medicina d'una classe culta desconeixedora de la llengua llatina. Aquesta doble versió d'obres en llatí i en llengua vulgar no va produir cap diglòssia; per exemple, la *Cirurgia* de John de Ardene (1307-1370) es redactà en anglès i en llatí, i moltes parts de l'*Articella* circularen en francès i anglès, posem per cas, a Europa (García Barreno, 2007: 355, 360, 364, 366).

Dins l'espai ibèric baixmedieval, hom va comptar amb alguns factors favorables per a l'anomenada "vernacularització"² de la ciència: les capes socials més afavorides, noblesa i burgesia, mostraren un gran interès per la ciència, sobretot a la Corona d'Aragó, en què

2. El terme és explicat a bastament a Cifuentes, 2001 (*vide bibliografia*).

hom destaca la supremacia pels coneixements científiconaturals i mèdics. Ultra això, però, hi ha un altre factor que fa que la societat catalanoaragonesa es mostrés més dinàmica: fou a les regions de l'arc mediterrani nord-occidental (Sicília i València) on van sorgir les novetats i transformacions que després es van escampar per totes les altres àrees mediterrànies i per tot Europa en general: Itàlia, Occitània, Catalunya i el Regne de València foren les regions en què aquell canvi es mostrà més fructífer (Cifuentes, 2008: 133-134).

Val a dir que l'ús del català dins l'expressió escrita de les ciències exactes i naturals començà al segle XIII. Ultra això, el català fou la primera llengua moderna europea emprada en aquestes ciències, en filosofia i medicina. Ramon Llull i Arnau de Vilanova foren autors remarcables i contribuïren a la creació del vocabulari mèdic català. Les llengües modernes van substituir definitivament el llatí durant el segle XIX, però el vocabulari d'origen grecollatí s'ha mantingut arreu. No solament s'ha conservat el patrimoni lèxic tradicional, sinó que es continuen utilitzant elements del grec i del llatí per crear neologismes (Martín Comas-Martín Comas, 2004: 17-19; Cifuentes, 1997: 14).

El manuscrit 3356 de la Biblioteca Nacional de Madrid, folis 35r-54v. (*Speculum al foder*).³

L'obra manuscrita a què ens referim a l'epígraf que dona títol al treball és un breu tractat de medicina pràctica⁴ que conté molts elements lèxics d'aquest llenguatge d'especialitat provinents d'aquell fons grecollatí de què parlàvem suara. No és possible, per massa enjorn, de trobar, doncs, en aquests texts científics una regulació del subcodi mèdic tal com la coneixem avui dia, però, per una altra banda, l'antiguitat ens ofereix exemples clars de creació d'un ús lingüístic propi de la ciència, com el que ofereix la llengua grega clàssica. Temps a venir apareixeria en català un autor medieval que recolliria la problemàtica del lèxic científic *in statu nascendi*, i les contínues indicacions a la manca de termes adequats per a l'expressió abstracta, pròpia de la ciència; ens referim a Ramon Llull, suara esmentat, i al terme per ell encunyat "paraules estranyes", mots usats per Llull extrets a través del procediment del mecanisme morfològic de la llengua catalana natural.

Segons Cifuentes (1997: 21): «El vulgar català jugà, doncs, al costat d'altres vulgars com el castellà, i enfront del llatí acadèmic, un complex i precoç paper en la transmissió de la medicina àrab a l'Europa llatina medieval», sembla, per tant, que un text que cal incloure dins aquesta transmissió és, per la seva importància lingüística (*vide* Alberni, 2007) i per la seva singularitat, l'*Speculum al foder*,⁵ una obra d'autor anònim destinada a la profilaxi sexual masculina. En realitat sembla més aviat una obra en què hom ha

3. *Vide* nota 5.

4. Hom l'inclou dins els tractats de dietètica i higiene, i especialment sota l'epígraf de tractats d'andrologia (*Vide* Scientia. cat DB).

5. Generalment, els autors que han estudiat aquest manuscrit solen anomenar-lo *Speculum al foder*, malgrat que al manuscrit apareix com a *Speculum al foderi*, sobretot perquè el terme *foder* hi apareix 110 vegades enfront de *foderi*, que tan sols hi apareix una vegada.

aplegat fragments de traduccions del llatí procedents de diversos autors amb algun material de la tradició eròtica àrab.⁶

El nostre propòsit, en aquest sentit, és destacar alguns d'aquests elements lèxics o cultismes grecolatins per contrastar-los amb els patrimonials, que apareixen en el manuscrit referits també a la descripció del discurs científicomèdic, que en aquesta època no té assolit encara l'estatus actual.⁷

Un altre aspecte important a remarcar en aquesta mena de texts és que tradicionalment han demanat més aviat una anàlisi lèxica des dels punts de vista diatòpic i diacrònic; tanmateix és evident que per la temàtica pròpia de cada text són també una important deu d'informació d'uns altres aspectes del lèxic, com ara, posem per cas, el de la marcadó registrològica culta. Per una altra banda, cada text sol documentar els cultismes adients al tema tractat: cultismes mèdics, filosòfics, matemàtics, geomètrics, etc., al costat, evidentment, dels que havien passat a la llengua comuna. Cal tenir en compte també que a l'hora de documentar els cultismes en qualsevol llengua romànica —en aquest cas la llengua catalana— ens situem en la línia d'allò que apuntava Germà Colón: «El problema que se plantea es el de averiguar cuál es el punto de irradiación de esas voces. En la Edad Media llegan muchos por influjo eclesiástico [...]; más tarde, a partir del siglo XIII, es la escolástica primero y luego son los humanistas, prerrenacentistas y renacentistas, quienes introducen la mayoría de los cultismos [...]; asimismo tengamos en cuenta la terminología de las ciencias y la técnica [...]» (2007: 291).

És propòsit del treball fer palesa aquesta hipòtesi a través d'un text molt poc estudiat lingüísticament i no gens en aquest aspecte com és l'*Speculum al foder*, que documenta termes d'aquest llenguatge específic i d'altres.

Val a dir, finalment, que la recerca en català d'aquest àmbit d'ús en aquella època disposa d'una minsa bibliografia, per no dir nul·la.

Terminologia mèdica culta

cirurgians, plural de *cirurgià*, derivat de *cirurgia* < gr. χειρουργία amb significat semblant a l'actual, passà al llatí CHIRURGIA al segle I a. C., i posteriorment al llatí medieval.

En llatí clàssic és documentat a:

6. Les fonts literàries de l'*Speculum* encara no s'han acabat d'aclarir, però gairebé tots els estudiosos estan d'acord amb aquesta idea. Tota una altra qüestió és saber qui va escriure el nostre tractadet, és a dir, arribar a desxifrar la procedència geogràfica del compilador/tabellí del manuscrit. En un estudi que està encara en els seus començaments, procurarem donar pistes sobre aquella procedència de què parlàvem; la nostra hipòtesi de partença la situa al català nord-oriental o potser al balear, d'acord amb molts trets lingüístics propis d'aquells parlars.

7. Vide, per exemple, per a aquesta problemàtica José M. Bernardo Paniagua, «Significado científico del léxico médico en lengua catalana (siglo XV)», *Gimbernat*, núm 1 (1984), pp. 8-29. Per a la llengua espanyola, vide M. N. Sánchez González de Herrero, «Nombres de composiciones farmacológicas formados con la partícula griega DIA contenidos en obras médicas medievales castellanas», dins *Filología Románica*, 7, 1900. Universidad Complutense de Madrid, pàg. 152.

Marc Tulli Ciceró: «ipse occidi potuit, sed ego diaeta curare incipio, *chirurgiae* taedet». (*Epistularum ad Atticum. Liber Quartus*, 2).

En llatí medieval apareix a:

Isidor de Sevilla: «*Chirurgia*, quam Latini manuum operationem appellant; manus enim apud Graecos CHEIR vocatur» (*Ethimologiae sive Origines. Liber Quattor*, IX.2).

Gui de Caulhiac: «*Cyrurgia* est pars terapentice per incisiones et ustiones et articulationes ossium sanans homines» (*Inventarium sive chirurgia magna, capitulum singulare*, 22-23).

Encara és documentat sota les ocurrències: *chirurgi*, *chirurgica*, *chirurgicorum*, *chirurgicus*, *chirurgos* i *chirurgus* en els següents autors i obres:

Llatí clàssic:

Aule Corneli Cels: «Est etiam Ptolemaei *chirurgi* medicamentum, quod habet: lentisci» (*De Medicina*, Liber VI, caput VII),

«Potest autem requiri, quid huic parti proprie uindicandum sit, quia uulnere quoque ulcerumque multorum curationes, quas alibi executus sum, *chirurgi* sibi uindicant.» (*De Medicina*. Liber VII, 7).

Llatí medieval:

Flodoard de Reims: «A sinistris in gradu infimo sub specie cuiusdam *chirurgi*, malignum conspexit astare spiritum.» (*Historia ecclesiae Remensis*. Liber III, caput VI).

Llatí clàssic:

Aule Corneli Cels: «De *chirurgica*, et qui in ea claruerint, et qualis esse *chirurgus* debeat, et quid hoc in libro describatur.» (*De Medicina*. Liber Septimum. Proemium).

Al nostre document, el terme apareix una sola vegada:

«e que-s pusque aprofitar d'ell també los físichs e los *cirurgians* e moltes d'altres gents» [1r^o].

El CICA en recull 72 ocurrències, que cronològicament ocupen des de la 1ª meitat del segle XIV fins al segle XVI. Les obres on apareix són: *Clams i crims a la València medieval*, *Llibre dels fets del rei En Jaume*, *Manual de Consells de la ciutat de València*, *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*, *Raonament d'Avinyò*, totes de les primeres meitats del segle XIV, *Cànon d'Avicena*, de la segona meitat del segle XIV, *Aforismes II*, *Dotzè del Crestià*, *Lletres reials a la ciutat de Girona (1293-1515)*, *Llibre de Cort del Justícia de València (1441-1442)*, *Llibre del Tresor*, *Recull d'exemples i miracles ordenat per l'alfabet*, totes de la primera meitat del segle XV; *Curial e Güelfa*, *Manual de consells de Gandia a finals del segle XV*, *Epistolari de la València medieval II*, *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*, *Spill*, *Suplicació feta al governador sobre la folia de Jacme Truyols*, *senyor des Fangar de Manacor*, totes de la segona meitat del segle XV; *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, *Glossari llatí-català de les Introducciones latinae*, *La vida de Sant Vicent Ferrer*, *Llibre de les Solemnitats de Barcelona V*, totes de la primera meitat del segle XVI; *Llibre de Job*, *Memòries de Perot de Vilanova*, totes de la segona meitat del segle XVI.

Respecte als resultats romànics, tenim això: italià antic *cirusia*, bergamasc antic *cirurgia*, occità antic *surgia*, espanyol antic *sirujia*. Derivats: italià antic *cirugiano*, campidanès *silujanu*, francès antic *surgien*, espanyol *sirujano*, portuguès antic *celorgião*, *solorgião*, parlar de Beira (Portugal) *surgião* (REW, 1874).

Francès *chirurgien*. La primera documentació del mot en aquesta llengua es troba a Chrétien de Troyes, 1172-1175. «Il n'est nul qui m'en garisist, Ce m'ont dit les *chirurgians*» (*Mir. emper. Romme*, 1369, 297). «Et se un *chirurgien* fendoit ou trenchoit aucun membre pour garir .I. homme et il le occioit et se aucun vouloit monstrier a un autre comment champions se doivent combattre, et en ce faisant, il le ferist par quoy il le bleçast malement contre son entencion» (*E.A.*, cap a 1370). «Le mardi ensuiant, XXIJe jour dudit moiz, l'an dessus dit, fu rapporté à maistres Jehan Truquam, lieutenant dudit mons. le prevost, par maistres Jehan Le Conte, *chirurgien* juré du roy nostre sire, que ledit jour au matin, icellui Rotisseur estoit alez de vie à trespassement, par les navreures qui faites lui avoient esté lundî darrenierement passé au soir» (*Reg. crim. Chât.*, 1389-1392), etc. Al costat d'aquesta forma, en francès tenim també *surgien*: «chirurgien: Par l'avis des maistres *surgiens* sermentez» (1369) (Godefroy, VII: 603).

Català *cirurgià*. La primera documentació del mot la tenim anotada sota la forma *surgià* en un document publicat per Miret i Sans [*Història dels Templers*] en l'any 1268. Al *Llibre de Contemplació* (1271-1274) de Llull, apareix sota la forma *cerurgià* (DCVB i DECLC, s.v.).

Espanyol *cirujano*. La primera documentació es troba a *Las Siete Partidas*, 1256-1263, i al *Libro del Caballero Zifar* (1300) [Nuevo Diccionario Histórico del Español. Fichero general de la RAE, *on line*] sota la forma *cerugiano*; *cirugiano* i a J. Ruiz (DCELC, s.v.), i l'actual *cirujano*, en 1376-79, a la *Gran Crónica de Alfonso XI* (Nuevo Diccionario Histórico del Español. Fichero general de la RAE, *on line*).

Portuguès *cirurgião*. Segons J.P. Machado, el mot prové d'una forma llatina no documentada *CHIRURGIANU, i es troba documentat al segle XVI. Presenta dues variants: a) *celorgião*, 1297, b) *solorgião*, s. xv.

Italià *chirurgo*. 1ª documentació, 1342 a Domenico Cavalca, *Esposizione del Simbolo degli Apostoli*. És documentat sota dues variants: *chirurgo*, *cirurci*: «Ma molti stolti sono, che par, che lo reputino pur medico, *chirurgo*, o fisico in ciò, che non curandosi delle grandi e laide infermità delli loro peccati, lo richieggiono pur principalmente nelle infermità corporali, e di quelle gli domandano grazia di sanità...»; *Serapiom* volg., p. 1390 (padov.), *Erbario*, cap. 326, pag. 364.10: «Inperçò li *cirurci* ne dà a li infirmi, quando li vuole tayare over scotare alguno membro.»

físichs, plural de *físich* < llatí PHYSICUM (< gr. φύσις 'naturalesa'). Terme que ja es troba a

Marc Tul·li Ciceró: «Non pudet igitur *physicum*, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine inbutis petere testimonium veritatis?» (*de Natura deorum*. Liber Primus, 83).

Sota el gènere femení, també apareix en aquest autor:

«Quem etiam quo grandior sit, et quodammodo excelsior, ne *physicorum* quidem esse ignarum volo» (*Orator*, XXXIV.119).

En el manuscrit apareixen també les formes *físicha-física*:

«e que-s pusque aprofitar d'ell també los físichs e los cirurgians e moltes d'altres gentes» [1r^o].

«e açò podets saber per dues coses: una és demanant ab altre ab los senyals de físicha que quant veurets que no és d'èls que-s deuen minvar la sperma naturalment» [7r^o].

«E axí faràs dels altres membres del cors, e curats-los ab les medicines qui són scrites en los libres de física» [8v^o].

El terme *física* significava 'medicina' antigament. Prové del grec *physiké (epistémē)* φυσική (ἐπιστήμη) des d'almenys Aristòtil, i és la ciència que estudia la naturalesa en general, en aquesta llengua tenia el significat que apareix en el manuscrit. Del grec passà al llatí *physica* terme que utilitzà ja Ciceró, com s'ha vist suara.

La primera documentació catalana del CICA és el *Llibre del Tresor*, obra de la primera meitat del segle XIV.

El DTCA el documenta a *Lo Somni* i al *Recull d'exemples*, totes dues de la segona meitat del segle XIV.

Els resultats romànics són:⁸

Francès *physicien*. Segons Bloch-Wartburg (s.v.) és documentat, amb el significat de metge a partir del segle XII, escrit aleshores *fiscien*. El diccionari d'Émile Littré afirma que durant l'edat mitjana era el nom que s'aplicava al metge, i hi inclou dues cites: «Et por ce out aucune fois li avocat et li fuscien grans saleres à poi de paine [pour peu du peine]», XXIX, 20, en una obra del segle XV,⁹ i «Je vous pryé qu'il vous plaise avoir mes deux nippes pour recommandées; je ne suis pas *physicien*....», en una carta del rei Lluís XI.

Occità *fiscian, fescian, fuscian*. Segons F. Mistral: «Pyiscien; médecin, au moyen âge», amb la cita «Mètre Gabranet, mège fiscian sa entra d'Arle» (Lou Tresor dou Felibrige, I: 1138).

Italià *fisico*. El primer testimoniatge del terme en aquesta llengua és en un text toscà sud-oriental anomenat *Questioni filosofiche* de 1298: «R(espondo) ke secondo ei savi *fiscici*, (et) experientia prova...» Uns altres testimoniats són: *Regimen sanitatis*, text napolità del segle XIII: «de diversi cibarii guardate no te affanni, / cha se multo lo carreche, lo stomaco condanni; / mangiare sopra cibo non digesto / lo *fisico* lo judica molesto», etc. (vide Emiliano Picchiorri, *Tesoro de la lingua italiana delle origine*, diccionari *on line*). Segons Cortelazzo-Zolli, el terme apareix documentat per primera vegada a Dante (1321) 'che concerne la natura, i suoi fenomeni e le leggi che li regolano', i ja amb el significat de 'metge' a Malispini (segle XIII) 'che è proprio della medicina (in contrapposizione alla chirurgia)' (*DEDLI*, 2: 439).

Català *físic*. L'Alcover-Moll documenta el mot a Metge, però ja hem vist suara que el CICA el documenta al *Llibre dels Tresor*, obra de la primera meitat del segle XIV: «con cirurgia o luent, e, a dir ver, *físic* e bon cirurgia». Segons Coromines, la primera documentació sota la forma *físic* és de 1399; sota les formes femenines *fesica* i *feica*, el 1268 en R. Llull.

Espanyol *físico*. Apareix per primera vegada a l'obra *Gran e General Storia*, d'Al-

8. Aquest mot no és enregistrat pel REW.

9. Caron de Beaumarchais *Oeuvres complètes*, 7 vols. Paris, 1809.

fons X el Savi. Segons Corominas-Pascual, la primera documentació apareix a *Berceo*, sota les formes *físico* i *fíxigo*; amb l'accepció de 'médico, el que profesa la medicina' a *Calila, Danza de la Muerte, Cancionero de Baena*. El *Diccionario de Autoridades* afirma que «era ya de poco uso» (*DCECH*, II: 905).

Portuguès físico. Documentat al segle XIII, segons Machado 'Em port. Tornou-se sinónimo de médico': «Como Santa Maria fez a un *físico* que se metera monje que comesse das vides» (*DELP*, III: 56).

medicina, llat. MEDICINA. En sentit metafòric, el LTL afirma que «est remedium quodlibet», accepció que temps a venir produirà el valor semàntic de 'remei espiritual' que hi donen alguns autors cristians, entre altres valors. El manuscrit li dona el valor clàssic de 'medicament' (*vide* LTL, s.v. C) *Medicina*).

En llatí es documenta 322 vegades en 165 obres corresponents a 57 autors que ocupen un espai cronològic que abraça des de l'època clàssica fins al Renaixement. En farem, necessàriament, un tast i remetrem a les *Itinera Electronica* per si un hom vol comprovar la magnitud d'exemples d'aquesta forma, puix que aquest portal de la xarxa hi recull també d'altres formes diferents, com ara: *medicinae* (182), *medicinale* (4), *medicinalem* (1), *medicinali* (3), *medicinalia* (3), *medicinalibus* (2), *medicinalis* (8), *medicinaliter* (2), *medicinalium* (2), *medicinam* (145), *medicinarum* (4), *medicinas* (20), *medicinast* (1).

Llatí clàssic:

Marc Tul·li Ciceró: «Quibus autem artibus aut prudentia maior inest aut non mediocris utilitas quaeritur ut *medicina*, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, eae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae.» (*de Officiis*. Liber Primus, XLII, 151),

Gai Suetoni Tranquil: «omnisque *medicinam* Romae professos et liberalium artium doctores, quo libentius et ipsi urbem incoherent et ceteri adpeterent, ciuitate donauit.» (*de Vitis Caesarum. Divus Iulius*, 42).

Aule Corneli Cels: «Ut alimenta sanis corporibus agricultura, sic sanitatem aegris *Medicina* promittit» (*de Medicina*. Prooemium, 1).

Llatí medieval:

Arnobi el Vell (o de Sicca): «laudabile scire qua quibus conueniat *medicina* aut arte curari, locus huius» (*Adversus Nationes*. Liber Primus, 48).

Sant Isidor de Sevilla: «*Medicina* est quae corporis vel tuetur vel restaurat salutem: cuius materia versatur in morbis et vulneribus.» (*Etymologiarum sive Originum Libri XX*. Liber Quattuor, I, 1).

Sant Ambrós: «Nam etiam medendi periti cum vident notas aegritudines, ut ipsi appellant, *medicinam* quidem non adhibent; sed tamen *medicinae* tempus expectant: nec deserunt invalidum, sed lenioribus verbis, aut quibus possunt, palpant delinimentis; ne aut intermissa aegritudo desperatione animi gravescat, aut crudior *medicinam* respuat» (*Epistulae Variae*. Epistula prima, 29, 761-762).

Remei espiritual:

Sant Tomàs d'Aquino: «Quando enim aliquis desiderat aliquid, non solum vult illud quod desiderat, sed omnia per quae venit ad illud; sicut medicus ut consequatur sanita-

tem, vult etiam dietam et *medicinam* et huiusmodi» (*Expositio in orationem Dominicam*. Articulus 3. Fiat voluntas tua sicut in caelo, et in terra).

«Sed tamen alicui Deus concedit aliquando ut non affligatur a malo; quando scilicet cognoscit eum impotentem, et non posse resistere; sicut medicus infirmo debili non dat violentas *medicines*» (*ibidem*. Articulus 7. Sed libera nos a malo. Amen).

Sant Agustí: «sed in dedecus meum creveram et consilia *medicinae* tuae demens inridebam» (*Confessionum*. Liber Quintus, 5.9.16).

Llatí renaixentista:

Erasme de Rotterdam: «Staphylus.- Aegroti medicos non aduocent, medicina Apolliniis inuentum est» (*Antibarbari*, 80, 496).

Tommaso Campanella: «marinis, et ipsarum usus in medicina, etc. In exteriore omnium piscium» (*Civitas Solis*, capitulus III).

Apareix fins a 18 vegades al manuscrit; en posarem tan sols alguns exemples:

«e la medicina qui-s fa ab la lengua del bou, composta ab coriandra sech, e màstech, e ensens, e absticon e closques de fastuch» [4r^o],

«Medicina provada que multiplica la sperma e ajuda a esforçar e endressar la verga molt e fort» [10r^o],

«Altra medicina molt bona per açò matex: prin satirions, e canella, e gíngebre, e castor, e llavor d'uruga, de cascun ·ī· unça, e mol-ho e pasta-ho ab mel, e guarda-o, cor és medicina molt bona per aquells qui han la complecció freda.» [10v^o].

La primera documentació catalana del mot al CICA és la segona meitat del segle XIII. Aquest repertori recull 155 registres d'aquesta forma, en obres que ocupen un espai cronològic que abraça des de la segona meitat del segle XIII fins al segle XVII. Cal dir, però, que l'època amb més documentació és la primera meitat del segle XV amb 36 registres, corresponents a gairebé tots els àmbits d'ús de l'idioma en aquell moment concret.

Els resultats romànics són: piemontès *meigina*, genovès *megina*, logudorès *meigina*, francès antic *messine*, català i occità *metzina*, tortosí 'cireres silvestres verinoses' (REW, 5458).

Francès médecine. a) 1121-34 *medicine* 'medicament' (PHILIPPE DE THAON, *Bestiaire*, 1141); 1165-70 *medecine* (CHRÉTIEN DE TROYES, *Erec et Enide*, 5762 ds T.-L.); b) procedent del llatí *medicina* 'art de guarir; remei, poció', femení substantivat de l'adjectiu *medicinus* 'de medicina'. La forma *médecine* va eliminar l'antic substantiu *mecine* 'remei' documentat cap a 1050 que apareix a *Alexis*, forma popular del llatí *medicina* (Centre de Ressources Textuelles et Lexicales, *on line*).

Italià medicina. Documentat a partir de 1294 a Brunetto Latini; hi ha el precedent *meesina* a Uguccone da Lodi, primeries del segle XIII. Amb el significat de 'medicament', ja hi ha testimoniatges a partir del segle XIII (Cortelazzo-Zolli, III: 735).

Català medicina. L'Alcover-Moll documenta el mot a Ramon Llull i a la *Crònica* de Bernat Desclot. El derivat patrimonial *metzina* amb el significat de 'medicina' apareix al segle XIII, igual com el doblet *medicina*, documentat així mateix en aquest segle (R. Llull) (*DECLC*, V: 644-645).

Espanyol medicina. La variant *melezina* és la primera documentació d'aquest terme en espanyol (Berceo) (*DCELC*, III: 319-320). Sota la forma actual, *medicina*, es documenta en 1250 (*DCECH*, IV: 14).

Portuguès i galleg mezinha-medicina. La forma patrimonial és documentada al segle XIII: «E hirey pela marinha / vendend azeit e farinha, / e ffugirey do poron / do alacar, ca eu non / lhy ssey outra mezinha» (Alfons X el Savi). És encara testimoniada als segles XIV i XV. A partir del segle XVI, comença a documentar-se i usar-se la forma culta: «Afirmaramme que por toda a Persia e Turquia as (batecas) dauao por mediçina aos doentes de febres», mestre Afonso, etc. (DELP, IV: 86).

Terminologia mèdica popular

clisteri < ll. *CLYSTERIUM* (< gr. κλυστήριον), *CLYSTER* (< gr. κλυστήρ). En gr. *klystér* κλυστήρ significava 'xeringa', 'xeringa per a ènemes' i també 'ènema' des d'Hipòcrates. Posteriorment, passà al llatí *clyster* al segle I pC, amb tots dos significats. En llatí medieval tan sols tenia el significat d'ènema.

L'*Itera Electronica* recull 26 ocurrences del mot als següents autors i obres: Cels (*clystere* [12], *clysterem* [2], *De Medicina*), Suetoni (*clystere* [12], *clysteram* [1], *Vitae XII Caesaribus*, V, *Claudius*), Plini el Vell (*clysteribus* [9], *clysterio* [1], *Naturalis Historia*) i Erasme de Rotterdam (*clysteris* [1], *De pueris statim ac liberaliter instituendis*).

En llatí clàssic apareix, entre altres, a:

Scribonius Largus Designianus: «Pastillus item qui *clysterio* immittitur torminosis per anum, cum sordida, et sanguinolenta enciunt» (*De Compositione medicamentorum libellus*, CXIII),

Aule Corneli Cels: «Neque alienum est, ubi qui solverit, antequam rursus alia medicamenta coiciat, per oricularium *clysterem* fistulam eluere» (*de Medicina. Liber V.* 12).

En llatí medieval, el trobem, per exemple, a:

Teodor Priscià: «Item enema, id est, *clyster colisis* probatissimum» (*Euporiston. Libri III. Additamenta II*, 9, 29),

Gui de Chauliac: «Enema aut *clysterium* fuit sumptum à ciconia aue, ad dolorem ventris assumente aquam maris suo rostro» (*Chirurgia Magna. Tractatus VII, doctrina II, capitulum II. De clysteribus*),

«Emolliens seu lenituum sic fit: teci aquae decoctionis maluarum, aut furfuris, macri, aut ficuum lib. 2. olei communis lib.j. falis drac.2 fiat *clyster*» (*ibidem*).

Aquest terme és documentat 7 vegades al manuscrit, de les quals *cristilis* apareix una sola vegada i *clisteris*, 6:

«Lo .viii^o. capítol parla en les medicines compostes que profitan e engendren l'esperma, e en les medicines e *cristilis* que mouen lo foder» [1v^o];

«purgues, *clisteris* e empastes» [8r^o],

«A fer *clisteri* per multiplicar la sperma» [10v^o],

«e fe d'açò *clisteri* e dorme ab ell» [11r^o];

«E sia sa vianda carn de moltó e pa de forment e bon vi; e ús d'aquest *clisteri* ·viii· nits e cascun mes ·iii· dies» [11r^o];

«Altres *clisteri* molt provat e bo a ops d'aquest fet» [11r^o];

«e prin d'açò ·ij· unces ab mige unça de oli comú e altres mige de oli de bagues, de oli de lor, e feu *clisteri* ·X· nits» [11r^o].

La nostra lexicografia recull el terme al *Diccionario catalán-castellano-latino* d'Esteve-Bellvitge-Juglà: 1) CRISTERI, s. m. servicial. *Cristel. Crister. Clysterium*; 2) CRISTIRI, CRESTIRI, s. m. ant. V. Cristeri, i més endavant, dins l'entrada SERVICIAL afirma: «servicial: s. m. ajuda, ó clisteri. *Servicial, ayuda. Clysterium*».

L'Alcover-Moll tan sols enregistra la forma *clisteri*, documentada amb una cita de Gui de Cauliach.

El *DIEC* registra *clister* però remet la definició a l'entrada *ènema*.

El *DDLC* recull la forma *clisteri* amb dues cites literàries d'autors del segle xx: Freixas (1920) i Pijoan (1919). El primer amb el valor d'ènema, i el segon com a l'instrument que s'utilitza per a l'aplicació ènemes. Hi enregistra l'entrada relacionada *cristiri*.

El *CTILC* recull dues entrades d'aquesta segona forma:

a) «puncelleta que no't goses obrir bé. --Ja han pensat amb el cristiri? --Ja li han fet els foradets? --I aón són els Evangelis? —Si»

b) «Mateu. Feina perduda! Júlia, vós no creieu, em sembla, ni en cristeris ni en remeis casolans, Déu nos en lliuri de caure mai en mans de»

Els resultats romànics són:¹⁰

Francès *clystère*. «Item les herbiers de la ville et suburbs dessusdis jureront administrer bien et loyaument et faire leurs *clistaires*, emplastres, jus ou herbers, selon l'ordonnance du phisicien qui escrira. (*Mét. corp. Paris*, 1353»; «...[il] faut grand medecine, car il faut premier un fort vomissement, un *cristere* et une forte medecine, et pour attremper la douleur un bain medicinal (*Vertu sacr. mar.* cap a 1384-1389, 235)». «...et la cause de sa maladie (...) fut pour ce que son médecin lui bailla un *clistère* trop fort, et environ douze jours après fina sa vie. (*Chron.* cap a 1425-1440, 67)»; «...car pour seignée ne pour *cristoire*, ne pour bonne garde, nul ne nulle qui fut frappé de la boce qui pour lors couroit n'en pouvoit point eschapper, senon par la mort» (*Journal bourgeois Paris*, 1433). «Quelque maladie qu'on luy apportast ou denunçast, tousjours faisoit bailler *clisteres*» (*C.N.N.*, c.1456-1467)»; «Prenderay je ung aultre *cristere* [var. *cliseteré*]» (*Path.* Cap a 1456-1469), etc. (Centre de Ressources Textuelles et Lexicales, *on line*).

Italià *clistère*. Amb la variant *cristere*, és documentat als inicis del segle xiv per Guido da Pisa; ja amb la forma *clistere*, 1597 a G. Soderini. Amb el significat de 'instrument per a introduir el líquid' apareix en 1877 (Carena-Sergent) (Cortelazzo-Zolli, I: 246).

Espanyol *clíster*. La primera documentació es troba a l'*Universal vocabulario en latín y en romance* d'Alonso Fernandez de Palencia (1490) [NDHE], que també recull *tristel*, variant així mateix enregistrada per Nebrija (*DCELC*, I: 821).

10. El REW no enregistra el mot.

Portuguès clister. Segons Machado, procedeix del francès *clystère*. Documentat al segle XVI sota la variant *cristel*: «...lan-çemlhe um *cristel*, que lhe agora escreverei, e hum vomitivo», i també al XVII, sota la variant *clistel*: «Usem de esfregações, clistereis, e moderado exercicio» (DELP, II: 168).

sement ll. SEMENTEM, (també SEMENTIM). El significat que hi dóna el *DIEC* és el de ‘llavor’, contràriament l’Alcover-Moll en recull tres significats: a) ‘llavor (de plantes)’, b) ‘líquid seminal’, c) ‘descendència’.

En posarem una mostra documental de diversos autors i èpoques de la llatinitat: Llatí clàssic:

Cató: «*Sementim* facito, ocinum, viciam, faenum Graecum, fabam, ervum, pabulum bubus. Alteram et tertiam pabuli sationem facito. Deinde alias fruges serito. Scrobes in vervacto oleis, ulmis, vitibus, ficis; simul cum semine serito. Si erit locus siccus, tum oleas per *sementim* serito, et quae ante satae erunt, teneras tum supputato et arbores ablaqueato.» (*de Agri Cultura*, 27),

«ubi *sementim* facturus eris, ibi oves delectato; et frondem usque ad pabula matura.» (*ibidem*, 30).

Livi: «Quieta inde statiuu fuere ac retro etiam consul mouit castra ut *sementem* Campani facerent, nec ante uiolauit agrum Campanum quam iam altae in segetibus herbae pabulum praebere poterant.» (*Ab urbe condita*. Liber XXIII, 48).

Ciceró: «Tamen nemo tam sine oculis, tam sine mente vivit, ut quid sit *sementis* ac messis, quid arborum putatio ac vitium, quo tempore anni aut quo modo ea fiant omnino nesciat.» (*de Oratore*. Liber Primus, LVIII, 249).

Marc Verri Flac: «*Semente* prohibita, aut messe amissa, fructus annuus inseribat» (*Fragmenta kalendarii praenestini*, 54.125; *apud* LTL, s.v.).

Columella: «Nos quoque non abnuimus in agro temperato et minime humido *sementem* sic fieri debere.» (*de Res Rustica*. Liber secundus, VIII),

«Sed quamvis tempestive *sementis* confecta erit, cavebitur tamen ut patentes liras crebrosque sulcos aquarios, quos nonnulli elices vocant, faciamus, et omnem humorem in colliquias, atque inde extra segetes derivemus.» (*ibidem*),

«Sationes eius duas servamus, alteram maturam per mediam *sementim*, seriore alteram mense Februario» (*ibidem*, X).

Ovidi: «vilice, da requiem terrae *semente* peracta; / da requiem, terram qui coluere, viris.» (*Fastorum*. Liber Primus, 667).

Luci Anneu Flor: «Medium erat tempus forte *sementis*, cum patricium virum innixum aratro suo lictor in ipso opere deprehendit.» (*Epitome de gestis Romanorum*. Liber Primus, V).

Ciceró: «M. Servilius ‘dic mihi,’ inquit ‘M. Pinari, num, si contra te dixero, mihi male dicturus es, ut ceteris fecisti?’ ‘Vt *sementem* feceris, ita metes’ inquit.» (*de Oratore*. Liber secundus, LXV, 261).

Cèsar: «iumentorum et carrorum quam maximum numerum coemere, *sementes* quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare.» (*Comentariorum de Bello Gallico*. Liber Primus, 3).

Plini: «nocet et sol creber ex nube. nascuntur et vermiculi in radice, cum *sementem* imbris secutis inclusit repentinus calor umorem.» (*Naturalis Historia*. Liber XVIII, XLIV, 151),

«hordeum in novali et in arvo, quod restibile possit fieri; trimestre, ubi *sementem* maturam facere non possis et cuius crassitudo sit restibilis.» (*ibidem*, XLVI, 163). **Plaute**: «Hisce ego iam *sementem* in ora faciam, pugnosque obseram» (*Menaechmi*, V.vii, 1012).¹¹

Cató: «Poma, mala strutea, cotonea Scantiana, Quiriniana, item alia conditiva, mala mustea et Punica (eo lotium suillum aut stercus ad radicem addere oportet, uti pabulum malorum fiat), pira volaema, Aniciana *sementiva* (haec conditiva in sapa bona erunt), Tarentina, mustea, cucurbitiva, item alia genera quam plurima serito aut inserito.» (*de Agri Cultura*, 7),

Columella: «atque ubi venit imber, multorum dierum *sementis* uno die surgit.» (*de Res Rustica*. Liber secundus, VIII),

Rutili Taure Emilii Paulladi: «Hoc mense triticum seremus et far satione legitima ac *semente* sollempni. Iugerum utriusque seminis modiis quinque tenebitur.» (*Opus agriculturae*. Liber XII siue mensis nouember, 1. *De satione tritici, farris, hordei, fabae cum disciplina, de lenticula mature serenda, de lini semine*).

Llatí medieval i cristià:

Arnobi el vell (o de Sicca): «Cum enim genus humanum ex lapidibus apud vos ortum procreatumque dicatur, necesse est credere et receptacula lapides habuisse genitalia et iaculatam conbibisse *sementem* et completis temporibus sustulisse alvos graves et ad postremum peperisse feminei moris difficultate conixos.» (*Adversus Nationes*. Liber V, 10.1),

Amià Marcehlí: «Uastas nec stiuam aliquando nec *sementem* expertas, sed squalescentes et pruinosas» (*Res Gestae*. Liber XXII, 22. 8),

Sacra Biblia Vulgata: «et protulit terra herbam virentem et adferentem semen iuxta genus suum lignumque faciens fructum et habens unumquodque *sementem* secundum speciem suam et vidit Deus quod esset bonum» (*Genesis*. Caput I, v.12),

Sacra Biblia Vulgata: Et dicebat: «Sic est regnum Dei, quemadmodum si homo iaciat *sementem* in terram et dormiat et exsurgat nocte ac die, et semen germinet et increseat, dum nescit ille» (*Evangelium secundum Marcum*, 4, 26-27),

Tertullià: «Iam vero *sementem* generis humani compescere totum, nescio an hoc quoque optimo deo congruat» (*Adversus Marcionem*. Liber Primus, 29.7),

«Vt opinor autem, unius et eiusdem dei utraque pronuntiatio et dispositio est, qui tum quidem in primordio *sementem* generis emisit indultis coniugiorum habenis, donec mundus repleretur, donec nouae disciplinae materia proficeret.» (*De exhortatione castitatis*, VI. 2),

Sant Agustí: «et quia benedicis coronam anni tui, mittens operarios in messem tuam, in qua seminanda alii laboraverunt, mittens etiam in aliam *sementem*, cuius messis in fine est.» (*Confessionum*. Liber tertius decimus, 13.18.22),

«Animi, uel potius decoris quasi *sementem* quod erumpere in ueram pulchritudinem» (*Contra academicos*. Liber II, 2),

Sant Isidor de Sevilla: «Lira est enim arationis genus, cum agricolae facta *semente* dirigunt sulcos, in quos omnis seges decurrit» (*Etymologiarum sive Originum*. Liber X. De Vocabulis, D. 78),

Sant Jerònim: «Et quia de grano tritici ac *semente* arborum ex parte iam diximus, nunc de acino vinacii disseramus.» (*S. Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri contra Ioannem Hierosolymitanum episcopum ad Pammachium*, 26),

11. Hi ha un error en el LTL, puix que aquest diccionari fa la cita del *Mercator*.

Guillem de Tyr: «Quatuor reliquias permito uobis in *sementem*, et in cibos families uestris» (*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*. Liber XIX, 19),

Llatí humanístic i renaixentista:

Francesco Petrarca: «Fuisse uenturum, nisi uirtutum tenuissimam *sementem* quam pectore in hoc natura» (*Secretum*. Dialogus III, 125),

Erasmus de Rotterdam: «Inuitat fundus agricolam ad uberiores *sementes*, si quod creditum erat bona» (*Adagia*. Numerus 3401, 239.70).

Cal dir que el valor semàntic referit a l'aspecte sexual tan sols es troba, en totes les cites suara exposades, en dos autors: Arboni el Vell i Tertul·lià (segona cita).

En català medieval és un terme documentat a bastament (136 ocurrences, *vide* CICA):

Apareix en gairebé tots els àmbits d'ús d'aquest període: a) *àmbit literari* (prosa: 3 oc.), b) *àmbit literari* (poesia: 8 oc.), c) *àmbit historiogràfic* (6 oc.), d) *àmbit religiós* (29 oc.), e) *àmbit administratiu cancelleresc* (1 oc.), f) *àmbit administratiu local* (6 oc.), g) *àmbit jurídic* (9 oc.), h) *àmbit científic i tècnic* (70 oc.), i) *àmbit privat* (epistolari i dietaris: 2 oc.). És clar que el major nombre d'ocurrences de l'enduu l'àmbit científic, puix que es tracta d'un terme provinent d'aquest món. Apareix a les obres següents: *Començaments de medicina* (Llull, 1274-83), *Cànon d'Avicenna* (segle XIV), *Regiment de preservació de la pestilència* (Jacme d'Agramont, 1348), *Aforismes II* (segle XV), *Llibre del Tresor* (Guillem de Copons, segle XIV), *Regiment de sanitat de Jaume II* (Arnau de Vilanova, 1305), *Lo cavall* (segle XV), *Quesits o perquens* (1499), *Llibre de Coc* (Mestre Robert, 1520).

De les 136 ocurrences que recull el CICA, tan sols en quatre obres apareix amb el significat referit a l'aspecte reproductiu o sexual: 1) les *Vides de Sants rosselloneses*, 2) *Les edats i l'epístola de Jesucrist*, c) els *Quesits e perquens*, i d) l'*Spill*.

El Diccionari de Textos Catalans Antics (DTCA), documenta 37 formes d'aquest mot a les obres següents: a) *Homilies d'Organyà* (6), b) *Quesits e perquens* (6), c) *Ausiàs March* (2), d) *Dotzè del Crestià* (2), e) *Llibre de Meravelles* (6), f) *Evast e Blanquerna* (3), g) *Doctrina Pueril* (2) h) *Regiment de la Cosa Pública* (1), i) *Trobes en llaor de la Verge Maria* (6), j) *Començaments de Medicina* (1), l) *Art Demostrativa* (1), m) *Regiment de pestilència* (1).

El nostre manuscrit conté vuit ocurrences del mot, desconegudes per tots dos repertoris lexicogràfics, semànticament referides a l'aspecte agrícola:

«E si per açò no se'n va lo accident, dona-li conquintida, e centàurea, e *sement* d'ortigues, e aquelles coses qui aminven los nirvis ans del foder» [4v^o],

«e satirions, e *sement* de pastanagues e son semblant, e origano» [9r^o],

«E si aquestes seran ventoses, és mellor, axí com pastanagues e *sement* de ortigues, e cebes cuytes, e uruga e totes les untures calentes» [9v^o],

«De les medicines, són: la *sement* de les ortigues e l'anís, e el gingebre, e els satirions, e el safrà, e-l cost, e-l morritort, e la lengua passarina» [9v^o],

«e que sie astinct en ella el ferre calent, e-l pebre, e la *sement* del cotó, e-l castor, e lavor de la alfalba, e les caravins» [9v^o],

«Medicina qui multiplica molt lo foder: prin *sement* d'espàrechs, e de satirions, e gin-gebre, de cascun ·v· dracmes» [10r^o],

«e una almosta de ciurons e atretant de forment, e ·I· puny de uruga, e atretant de *sement* de naps e d'espàrechs,» [11r^o],

«e si untaràs la verga ab grex de lehó e ab *sement* de ortiga, axí matex fa gran obra» [11v^o].

La nostra lexicografia moderna l'enregistra a: Labèrnia (1840, II: 689): «sement. Llavor», Escrig (1851: 775): «semént. Simiente ó semilla para sembrar»,

Recollit pel *DIEC* amb el valor de 'llavor' referida als vegetals, l'Alcover-Moll, però, l'enregistra amb tres accepcions: a) llavor, b) líquid seminal i c) descendència.

Els resultats romànics són: italià *semente*, *sementa*, occità *semen*, català *sement*, espanyol *simiente*, portugués *semente*, romanès *sămân* *ă* (REW, 7805).

Francès *semence*. Documentat en 1121-34 'esperma' (PHILIPPE DE THAON, *Bestiaire*, 1223): «La *semence* que dune Sis masles dunt fëune [la mustele]»; primera meitat del segle XII «posteritat, descendència» (*Psautier de Cambridge*); 1160-74 «llavors, grans sembrats o a sembrar» (WACE, *Rou*); cap a 1205 «grans d'una plante» (*Renart*) «Ou mois de mai [...] Que cil arbre cueillent *semence*».

Espanyol *simiente*. Apareix per primera vegada a Berceo i J. Ruiz (DCELC, IV: 183).

Portuguès i gallec *semente*. Documentat en 1261: «de seu gaádo et de sua semente» (Machado, V:175).

Italià *semente*. Derivat de *séme*, significa 'seme destinato alla semina, che si raccoglie e conserva per seminare', doc. En 1294 a B. Latini). També *semenza* 'idem', doc. Veronès de 1205 (Cortellazzo-Zolli, 5: 1178).

Terminologia botànica culta

satyrions, plural de *satyrió* o *satirió*. Procedent del grec saturion passà al llatí SATYRION. Segons la medicina antiga era una mena d'orquídia de la qual s'extreia una substància anomenada *salep* usada en la medicina tradicional. Tanmateix, darrerament aquesta procedència s'ha revelat falsa, puix que el satyrion romà és en realitat una varietat de tulipa (Font Quer, 1979: 953).

El terme *satyrion* apareix al *Liber de coitu* amb la següent cita: «Satyrion calidum et siccum in tertio gradu. De quo duo exagia potata cum vino libidinem augmentant et coitus desiderium corroborant» (II, 3, 7).

El *Dictionnaire de botanique et pharmaceutique* afirma: «Entre un grand nombre d'espèces de cette plante, qui sont communes dans les prés et dans les bois humides, on choisit ordinairement les précédents, ou celles qui ont les racines les plus charnues; on en fait une conserve estimée pour augmenter la semence, et pour fortifier les parties de la génération; on les fait aussi sécher, et on en donne une demi-drachme en poudre dans un verre de bon vin. Cette plante est une de celles dont on a conjecturé les propriétés sur la figure extérieure de leurs parties; et parce que la racine de cette plante ressemble aux testicules, on a joué qu'elle pourroit être utile à la génération. Elle a donné le nom a

l'electuaire de *satyrio*, qu'on donne à une drachme pour réveiller les esprits, et rétablir les forces épuissés; mais les ingrédients âcres, comme la semence de roquette, le poivre, le gingembre, les aromates spiritueux et volatils, comme les huiles de canelle et de girofle, le musc, l'ambre gris, et les autres drogues de cette nature, qui forment cette composition, en Font plutôt la vertu, que les racines de la plante dont il s'agit» (II: 657). El *Diccionari de Littré* el defineix així: «Plante de la famille des orchis qui exhale une odeur de bouc fort désagréable, et dont les racines tuberculeuses ont de la ressemblance avec un scrotum, *satyrium hircinum*, L». L'Alcover-Moll el registra sota la forma *satirion*: «Nom d'algunes orquídies de les quals s'extreu el salep; cast. *satirión*» (DCVB, s.v.). No és registrat pel *DIEC* ni pels respertoris lexicogràfics de base de dades del CICA i del CTILC. És inclòs al *Diccionario de la Real Academia de la Lengua Española (DRAE)*: «*satirión*. (del lat. *satirion*, y éste del gr. σατύριον) .1. m. Planta herbácea, vivaz, de la familia de las Orquidáceas, con tallo de tres a cuatro decímetros de altura; dos o tres hojas radicales, anchas, ovales y obtusas, y otras tantas sobre el tallo, más pequeñas y envainadoras; flores de forma extraña, blancas, olorosas y en espiga laxa, y raíces con dos tubérculos parejos y aovados, de que puede sacarse salep. Es común en España». No l'enregistra el *Diccionario panhispánico de dudas*. El *Nuevo Diccionario Histórico del Español* conté 66 fitxes d'aquest terme, que ocupen un període cronològic que abraça els segles xv al xx.

És documentat en llatí clàssic a:

Cató el Vell: «rutabulum, corbulae amerinas II, quala *sataria* VII, alueos XL, palas ligneas» (de Agri Cultura, XI),

Gai Petroni Àrbitre: «adeo ubique omnes mihi videbantur *satureum* bibisse iunctis viribus molestum contempsimus» (*Satyricon*, VIII),

val a dir, com podem comprovar en els textos de Petroni i de Cató, que el terme tenia diverses variants gràfiques, com ara *satarion*, *satereon*, *saturio*, *saturion*, *sentorion* i *seterion* (cfr. Vocabulari de Faraudo de Saint-Germain, on line).

Plini el Vell: «Concitatricem vim habet et *satyrion*, duo eius genera: longioribus foliis quam oleae, caule IIII digitorum, flore purpureo, radice gemina ad formam hominis testium, alternis annis intumescens ac residente. altera *satyrios* orchis cognominatur et femina esse credita est. distinguitur internodiis et ramosiore frutice, radice fascini. nascitur fere iuxta mare. haec tumores et vitia partium earum cum polenta inlita sedat vel per se trita. superioris radix in lacte ovis colonicae data nervos intendit, eadem ex aqua remittit.» (*Naturalis Historia*, LXIII, 96),

«Graeci *satyrion* foliis lilii rubris, minoribus et III non amplius e terra exeuntibus tradunt, caule levi, cubitali, nudo, radice gemina, cuius inferior pars et maior mares gignat, superior ac minor feminas. et lad genus *satyrii* erythraicon appellant, semine viticis maiore, levi, duro, radice cortice rufo; intus album includi sapore subdulce, fere in montuosis inveniri.» (*Naturalis Historia*, LXIII, 97),

«venerem, etiam si omnino manu teneatur radix, stimulari, adeo si bibatur in vino austero;» (*Naturalis Historia*, LXIII, 98),

«in totum quidem Graeci, cum concitationem hanc volunt significare, *satyrion* appellant, sic et crataegin cognominantes et thelygonon et arrhenogonon, quarum semen testibus simile est.» (*Naturalis Historia*, LXIII, 99).

Llatí medieval:

Arnau de Vilanova: «*Satirion* est calidus et siccus in primo gradu. Valet eius potacio torcionibus et spasmis nervorum et epilencie.» (8.29),

«Res que sunt appropriate in crescendo sperma sunt iste: Eruca. Bulbus. Testiculus vulpis. Zinziber. Stinci. Consolida. Semen sparagi. Napa. Ficus recens. Nasturcium aquaticum. Piper longum. Fistici. Avellane. Urtice. Carvi agreste. Semen apii. Semen raphani. Zedoarium. Fenugrecum. Semen lini. Cicera. Fabe. Faseoli. Nuces Amigdale. Pinee. Lingua passeris. Cepe. *Satirion*. Been album et rubeum. Ova gallinarum, perdicum et avium similium.» (20.14).

Ioannis Iacobi Manlii de Bosco Alexandri: «Testiculorum vulpis, id est *satyrion*. R. *Satyrionum* qui abscindunt patre suo, lib.i. & terantur, & coquant com lacte ouino dulci in quantitate sufficienti, super prunas...» (*Luminaris Maioris*, VIII),

«commen. Manlii. Mesue habet confectionem testiculorum vulpis, & dicit quae est *satyrion*: inferins vero habet unam aliam descriptionem: et haec dicit quae est *diasatyrion*» (*ibidem*),

«*satyrion*.i. testiculi vulpis qui abscindunt a patre suo .f. haec radix dicta testiculus vulpis. Dixerunt quidam sapientes, si vir comederit partem maiorem eius, generat masculos: & si minorem comedit, generat foemina: quod experimentum reperint apud Nico. Floren. in lib. 6 in cap. de stirlitate, ubi sic ait, ex autoritate Rab. Dicens: cum volueris generare masculus, R. duos testiculos apriassos R. Comede» (*ibidem*),

«Testiculum vulpis, hoc est *dyasatirion*» (*ibidem*).

Aquest fragment de l'obra documenta la variant formada amb el prefix grec *dia*,¹² que també es documenta en la forma *diadragant* (vide més endavant) i a més formes

El terme apareix quatre vegades al manuscrit:

«E si mesclarets ab elles coses calentes e pertanyents per fer axir la ventositat, serà millor, axí com gíngebre e pebre lonch, e satirions, e sement de pastanagues e son semblant, e origano.» [9r^o].

«De les medicines, són: la sement/ de les ortigues e l'anís, e el gíngebre, e els satirions, ...» [9v^o].

«Medicina qui multiplica molt lo foder: prin sement d'espàrechs, e de satirions,...» [10r^o].

«Altra medicina molt bona per açò matex: prin satirions,...» [10v^o].

En català medieval el trobem a l'obra intitulada *Tresor de Pobres*, citat per Faraudo de Saint-Germain i per l'Alcover-Moll. És enregistrat també per Arnau de Vilanova en la seva traducció del *Llibre d'Albumesar de simples medicines*:

«Satarió. — [S]atarió és calt e sech en lo primer grau. Val lo seu abeuratge a les torcions e a spasme de nirvis e a pilèncie.» (8.29),

«Medecines qui són apropiades a créxer esperma, e són aquestes: [U]rtigues, gíngebra, bulbus, stitgi, consolida, sement de espàrech, mostalla, figues, morritort aquàterich, .f., cre-

12. Amb el prefix d'origen grec *dia*- 'a través de' (*DIEC*, s.v.).

só, pebre lonch, carvi agresti, sement de rave, sement d'api, sement de li, senigrech, ciurons, faves, fesols, nous, amenes, festuchs, avelanes, pinyons, lingua pasaris, cebes, *çatarions*, benal [e benrú], zaduari, ous de galines e de pardius e d'altres.» (8.29).

Els botànics li confereixen poders afrodisíacs (per exemple Dioscòrides), i segons la cita de Plini el Vell ja hem vist que si l'home en menja els més grans, tindran un fill, i si la dona menja dels petits, serà nena, i segons Dioscòrides:

«Se cuenta además que las mujeres de Tesalia beben el renuevo tierno con leche de cabra para provocar deseo sexual, mientras que el seco sirve para la contención y disminución del deseo sexual. Si uno bebe de uno se anulan los efectos del otro» (*Dioscorides Interactivo*. Antonio Lopez Eire, on line).

I en època més moderna:

«La infusión de las flores recientes fue reputada antiguamente como antiespasmódica. Con el nombre de *satyrion*, los antiguos comprendían diversas especies de orchis y otras plantas, y también todas las sustancias que creían tener en grado eminente la propiedad afrodisíaca» (*Diccionario de ciencias médicas*, s.v.).

Els resultats romànics són:¹³

Francès *satyrion*. Segons el *Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)* és una «Plante qui exhale une odeur de bouc»: *Satirion* est une herbe qui est autrement appelée...serapias, et orcis (*Grant herb. C.*, c.1450, 158).

Portuguès *satiriao*. Segons Machado 'designação de diversas plantas orquídeas', i el documenta al segle XVII (V: 164).

Italià *satirione* 'fungo velenoso con gambo bianco e cappello con alveoli grigio-olivasti viscosi e puzzolenti', documentat en 1320 (Cortelazzo-Zolli, V: 1131).

Espanyol *satirión*. La primera documentació en aquesta llengua és de 1490, *Vocabulario*, Alonso Fernández de Palencia (*Nuevo Diccionario Histórico del Español*, on line). El DCECH el documenta a Nebrija (X: 175).

Terminologia botànica popular

coriandra per *coriandre* < ll. CORIANDRUM (< gr. koriannon). En llatí clàssic és documentat, entre altres autors, a:

Marc Porci Cató: «Concidito ipsas, addito oleum, acetum *coriandrum*, cuminum feniculum rutam, mentam. In orcuam condito, oleum supra siet. Ita utito.» (*de Agri Cultura*, 119),

«lautam siccam et rutam *coriandrum* sectam sale sparsam paulo libentius edes.» (*ibidem*, 157),

«si edes concisam et rutam et *coriandrum* concisam siccam et sirpicium inrasum et brassicam ex aceto oxymeli et sale sparsam.» (*ibidem*).

13. El mot no és enregistrat pel REW.

Plini el Vell: «sinapi, rapo.nudum semen est *coriandri*, aneti, feniculi, cumini, cortice obductum» (*Naturalis Historia*. Liber XIX, 36),

«lapatho, blito, nasturtio, erucae, atriplici, *coriandro*, aneto. Haec enim ubique eadem» (*ibidem*, 37),

«his firmitas maior est, ut *coriandro*, betae, porro, nasturtio, sinapi, erucae» (*ibidem*, 58).

Luci Juni Moderat Columella: «Sinape atque *coriandrum* nec minus eruca et ocimum ita, uti sata sunt, sua sede inmoti permanent, neque est eorum cultus alius, quam ut stercorata runcentur.» (*de Re Rustica*. Liber undecimus. III de cultu hortorum, 29),

«tempus aris satio famosaque tunc coriandra nascuntur gracilique melanthia grata cumino.» (*de Re Rustica*. Liber Decimus. Cepuricus de cultu hortorum, vv. 244- 245).

Aule Corneli Cels: «intubus et lactuca, et item *coriandrum*, cucumis, elixa concurbita, beta, mora» (*de Medicina*. Liber II, 2.27),

Marc Gavi Apici: «Aliter. Sala cattabia Apiciana. Adicies in mortario apii semen, puleium aridum, mentam aridam, gingiber, *coriandrum* uiride, uuam passam enucleatam, mel, acetum, oleum et uinum.» (*de Re Coquinaria*. Liber Quartus, I, 2),

«Aliter sala cattabia. Panem Alexandrinum excusabis, in posca macerabis. Adicies in mortarium piper, mel, mentam, alium, *coriandrium* uiridem, caseum bubulum sale conditum, aquam, oleum. Insuper niuem et inferes» (*ibidem*, 3).

El llatí medieval l'enregistra a:

Serenus Sammonicus: «per sese sanant aut uis coriandri — Quin et marrubium decocum haustumque» (*de Medica Praecepta*, 30).

Isidor de Sevilla: «*Coriandrum* ex Graeco nomine sumptum, quod illi KORION vocant» (*Etymologiarum sive Originum*. Liber XVII, XI, 7).

Aarnau de Vilanova: «*Coriandrum* viride frigidum in secundo. Succus eius valet tremori cordis qui provenit ex calore. Hoc idem facit coriandrum siccum, et est bonum cordi; et non debet de eo multum uti.» (*Opera medica omnia*, XVII. *Libre d'Albumesar de simples madesines*, 12.28),

L'*Itera Electronica* l'enregistra sota les següents ocurrencies: a) *coriandra* (1), *coriandri* (24), *coriandro* (15), *coriandrum* (20).

El nostre manuscrit documenta dues ocurrencies del mot: a) la culta *coriandra*, i la patrimonial *celiandre* «e la medicina qui-s fa ab la lengua del bou, composta ab *coriandra* sech, e màstech, e ensens, e absticon e closques de fastuch» [4r^o]

«e dats-li a menjar coses agras axí com agràs, e limons e vinagre ab los menjars, e ab molt *celiandre*, cor veda que no pugen los fums al cap» [4v^o].

El CTILC registra les ocurrencies *coriandre*, *coriandra* i *coriandro*. Per una altra banda, el CICA tan sols registra el resultat patrimonial *celiandre*: *Cànon d'Avicena* (segona meitat del segle XIV, 3 ocurrencies), *Llibre de Sent Soví* (primera meitat del segle XV, 4 ocurrencies), *Receptari* (primera meitat del segle XIV, 2 ocurrencies), *Llibre de totes maneres de potatges de menjar* (segona meitat del segle XV, 1 ocurrencia), *Lo cavall* (segona meitat del segle XV, 1 ocurrencia), *Quesits o perquens* (segona meitat del segle XV, 1 ocurrencia), *l'Spill* (segona meitat del segle XV, 1 ocurrencia).

Dioscòrides afirmava que:

«Su semilla bebida en pequeña cantidad con vino dulce expulsa los gusanos y es generadora del semen»¹⁴ (*DioscodidesInteractivo*, s.v.).

Les llengües romàniques han donat els següents resultats: italià *coriandolo*, calabrès *culandru*, piemontès *koyendra* ‘lledoner’, occità *caliandra*, occità dels jueus *alhendra*, català *celiandre*, *coriandre*, francès *coriandre*, francès dels jueus *aillendre*, espanyol *culantro*, portuguès i gallec *coentro*, romanès *coriandru* (REW, 2232).

Francès *coriandre*. Documentat al segle XIII per Aldebandrin de sienne, *Régime du corps*. «Je vous los et consoille souverainement que vous usiez bien souvent dou *coriandre* confils et bien apparieiz, ou dou pur *coriandre* apparilliez senz sucre» (Godefroy, IX: 201). Sota la variant *coliandre* és datat en 1359 (*ibidem*). Ja és recollit a la primera edició del *Dictionnaire de l'Académie Française* (1694).

Italià, *coriandolo*. Apareix datada abans de 1400 per F. Sacchetti. (Cortelazzo-Zolli, I: 284).

Espanyol *culantro*. La primera documentació es troba sota la variant gràfica *qulân-tro* en 1100 al *Glosario de voces romances* de M. Asín Palacios; també apareix a l'obra *Caça de las aves*, de López de Ayala, en 1385 (DCELC, I: 978-979). Per una altra part, també s'ha de consignar certes formes, com ara *celiandro* (Lope) i *cilantro* (1680), que segons Coromines-Pascual «no están bien explicadas» (DCECH, II: 287).

Portuguès i gallec, *coendro*. Machado defineix el terme a partir de la forma menys evolucionada fonèticament *coentro* i afirma que «a evolução fonética ainda não foi explicada satisfatoriamente». Es demana si pot ésser documentada al segle XIV: «...e eram hu ùs graaõs meudos asy como sement de *coentro*». Enregistra també la nostra forma i hi diu: «Há a var. *coendro*» (DELP, II: 176).

diadragant, derivat de *dragant* i aquest del llatí DRAGANTUM, una de les formes del llatí medieval procedents del llatí clàssic TRAGACANTHA (< gr. tragakanqa) definida pel LTL com «herba in Creta nascens, spinae albae radice, ex qua lacrima manat varios habens in medicina usus» (s.v.). Aquest diccionari enregistra així mateix aquella forma medieval, i hi afirma que és: «vox corrupta ex tragacanthē, tragakanqh, significat herbam succo quodam manantem, cujus est aliquis in medicina usus». En llatí clàssic és documentat sota aquella forma a:

Aule Corneli Cels: «Glutinant vulnus murra, tus, cummi, praecipueque acanthinum; psylleum, *tragacantha*, cardamomon, bulbi, lini semen, nasturcium» (*De Medicina*. Liber Quintus. Praefatio. Caput II).

Plini el Vell: «eadem et *tragacanth*<a>m spinae albae radice, multum praelatam apud Medos aut in Achaia nascenti.» (*Naturalis Historia*. Liber XIII, 36.115),

«eadem cum polenta vetustis vulneribus prodest, Heraclion quoque siderion, Apollinaris, psyllium, *tragacantha*.» (*ibidem*. Liber XXVI, 87.139).

14. «τὸ δὲ σπέρμα ὀλίγον μὲν μετὰ γλυκέος ποθὲν ἔλμυνθας ἐκβάλλει καὶ σπέρματός ἐστι»

Scribonius Largus: «Contunditur *tragacanthum* cum radica» (*De Compositione medicamentorum libellus*, CVIII),

Sota les formes medievals TRAGANTUM o TRACANTUM el trobem documentat a

Pelagius: «Aliud ad vehementiorem tussem vel si male os ei oluerit vel lacrimas decident, potionabis sic: mannae IIII, murrae IIII, turis II, croci I, *tracanthi* I, mellis despumati IIII, hyssopi fascem I: vino albo omnia mixta dabis. donec sannus fiat. aquam sane tepidam praebebis.» (*Veterinaria*. Caput VI. Curae et medicinae ad tusses omnes vel ad vulsos, opopiras Pelagioni, 15).

Teodor Priscià: «uvae passae uncia I, *tragacanthi* dracma IIII. Et vino et melle potio temperatur et dabitur» (*Euporiston*. Liber II. Logicus, XXXIII, 110.15).

A l'obra de Priscià, hi apareixen diverses notes a peu de pàgina que glossen alguns mots del text. En concret, la glossa del terme *tragacanthi*, hi diu: tragacante V; dragagantum g; tracanti B; tracanti r. En el capítol XXII. *De Sanguinis emissione interiorum*, es parla dels problemes de l'efusió de la sang,¹⁵ i l'editor hi afirma que quan veritablement es presenta a l'estómac:

«dabo ad massandum glycyriazae surculum, dabo symfyti radicem, dabo cummi, dabo *tragacanthum*, etc.»,

i a peu de pàgina hi afegeix les variants formals del nostre mot usades per altri: tragacantum V, dragagantum b i dragantum rB, on veiem la forma llatina origen de la variant documentada al text: diadragant (DIADRAGANTUM)¹⁶ < dragant (DRAGANTUM).

La variant medieval DIADRAGANTUM és documentada a les següents obres i autors:

Rosa Anglica (obra anònima): «diadragantum, gum arabicum» (*Febris sangis [sic] et cetera*, 18),

«diadragantum frigidum» (*ibidem*)

«diadragantum frigidum & diapeniton» (*ibidem*, 26),

Compendium medicinae (Gilbertus Anglicus): «Dyadragagantum frigidum» (Liber Quartus, fol. CLXXXIII),

Luminare maius, amb diverses variants formals: «diadragacantum, adraganto, diadraganti, diadragantum, draganti, dragantum, dragacantum, tragagantum, etc»¹⁷ (*Electuaria ac confectiones. Sectio I*).

15. «Sanguinis effusio licet pro locorum qualitate aliquando salubris existat, attamen generaliter omnes cum horrenda et terribili inspectione visitantur». (Logicus. XXII. De sanguinis emissionem interiorum).

16. Vide nota 11.

17. La cita de la recepta és la següent: «CXVI. Diadragacantum frigidum. Dragacanti albi. Commentarium Manlii: Diadragacantum autem dicitur adraganto, quod recipit. Hoc antidotum apud nos est multum in usu sub noie diadraganti frigidi, ad differentiam descriptionis quae vocatur diadragantum calidum, et hoc in Nicolao non reperitur: sed Gilib.[ertus] de Anglia in cap.[ut] de scriptura Horacis, habet diadragantum frigidum quod idem est. Idem habet diadragantum calidum, de quo infra erit sermo. Nicolaus et Gilibertus habent draganti albi .3. II. Lumen malelucens habet diadraganti, gummi arabici, an .3. II et .3. II quod falsum est, et non debet compom ipsum. Idem erravit in dosi camphore.

En aquest obra, també hi apareix en una recepta referida al pit:

«Rec. Mucillaginis psylln, dragacanti, gummi ar.» (*Unguentorum*, XCII. Pectorale).

Opus lilium medicinae: «Hic competit vomitus & phlebotomia de saphenis balneetur in aqua ubi sint cupulae, glandium, & quòd fiat ex eis emplastrum & unguentum, valet etiam *diadragantum* frigidum lapis haematitis confrictus in cote cum succo plantaginis donec rubeat, multum valet etiam *diadragantum*» (*Opum lilium medicinae. Tractatus de colore cyanus, de contentis trumbosis, & de cura ulcerum vesica*, caput XXII).

Chirurgia magna (Gui de Chauliac): «Per diaspharmaton videtur intelligere Auic. Diacodion (quod est diapapauer) vel *diatragae*, aut diasymphytum» (*Chirurgia magna. Tractatus Tertius, Doctrina secunda, Capitulum Quintum: De vulneribus thoracis, & partium eius*).¹⁸

Pronostica Socratis Basilei: «*diadragantum*» (*Spera specierum*),

Vidi vinii iunioris. De curatione membratim. Libri XI (Guido Guidi): «siue per electuarium frigidum *diadragantum* nuncupatum» (*curatio aedematis, liber actauus*),

Dictionarium Aelii Antonii Nebrissensis, grammatici, chronographi regi; imo quadruplex ejusdem antiqui dictionarii supplementum: «*Diadragantum*, ex dragacantho facta confectio» (D ante I),

Antidotarium Nicolai (Eene middelnederlandsche verlatting van het...): «*diadragantum* a draganto nomen accepit. sanat omne victium pectoris et pulmonis quod fit ex calore maxime ptisicis ethicis pleuriticis peripleumonicis».

Respecte a la forma DRAGANTUM, d'on prové l'anterior, tenim això:

Flavi Renat Vegeci: «Vulsis glutinare creditur, si draganti uncias duas pridie infundas in calida, foeni quoque Graeci heminam» (*Digesta artis mulomedicinae. Liber III, LXVI*).

Chirurgia magna: «Eius forma haec est: recipe calcadis drach .j. & quart. *draganthi*, drac. viij & b corticum thuris, unc. .j. & b bezardi, i.galbani, unc. .j. cerae, unc. Viiij, olei tantundem: aceti fortis, lib. .ij. & quart.» (*Tractatus tertius, doctrina una, capitulum tertium. De punctura neruorum*),

«In quibus sunt necessaria medicamina cum proprietate fortiter deficcantia: ut sunt scoria aeris, & flos aeris adustus, & scoria ferri, glutinum auri, colcotar, *dragantum* cum alumine & gallis: quae prohibent materias currere ad membrum» (*Tractatus IV. De ulcere difficulter curabili ex proprietate nobis occulta.*),

«*Draganthum* ustum, & hermodactyli, mista cum albumine oui, detenta sub lingua, est remedium expertum proinfantibus, ut dicit» (*Tractatus sextus. Doctrina secunda. Capitulum secundum. Pars quinta. De ranula & carne sub lingua*),

«Et post ista est transeundum ad fortiora sicut est fricatio cum sale ammoniaco, aut flore aeris et dragantho.» (*ibidem*).

Elio Antonio de Nebrija: «D. Dragantum, i., alquitara gama» (*Dictionarium medicum*),

«B-61. Dragantum, goma dragant» (*ibidem*),

«B-61.Dragantum, lo mateix, lege dragantha apud Diosco.» (*ibidem*).

Dragantum vero est gummi quod apud Dios[corides] vocatur tragacantha et melius. Dragacantum est album, et tenue, limpidum, et lucidum, et leve et mundum. Plin[ius] tragagantum est spinæ albae, radice multum, planta apud Medos et Caucasum nascitur...

18. Vide Colón (1992: 380, nota 4) on l'autor reproduïx la cita llatina i la traducció catalana del fragment llatí. Al terme llatí de l'obra de Gui de Chauliac *diatragae* correspon la catalana *diadragant*.

Encara hem de consignar una altra variant, DRAGAGANTUM, que apareix a:

Arnau de Vilanova: «et dosis de succo est de duobus masmutinis usque ad 3 mas., et reprimit ipsum parum de dragaganto». (*Capitulum secundum. De medicis simplicibus purgantibus flegma*, 2.12),

«Dragagantum est frigidum et siccum en secundo. Mollicat pulmonem et aufert eius grossiciem, et valet tussi et valet raucedini eius voces» (*Capitulum 12. De medicinis simplicibus valentibus passionibus cordis et passionibus hanelitus; et sunt quedam calide et quedam frigide*, 12.96),

«Et quando accipiuntur de eis in sero et mane grana aliqua mixta cum preparamento suo, sicut mastice, dragaganto, et bdellio, laxat ventrem et non destruit cibum» (*Capitulum 15. De medicinis simplicibus qui valent passionibus stomachi; et sunt duobus modis, frigide et calide*, 15.1),

«Dragagantum est frigidum et siccum en secundo. Quando bibitur eius decoccio, valet dolori renum qui provenit ex caliditate» (*Capitulum 17. De medicinis simplicibus que valent passionibus renum; et sunt duobus modis, scilicet calide et frigide*, 17.17),

Petit tractat sobre lo regiment en temps d'epidèmia (anònim): «Recipe confectio rosarum borraginis e de buglossa e ascorsa de ponsem candida ab sucra ana uncias semis, pulvis to diadragant frigidi».

En la traducció catalana del *Llibre d'Albumesar de simples madesines* (Llibre dels medicaments simples d'Abu-l-Salt), hi apareix una variant encara més estranya, *graguaguant*:

«E deu-se reprembra ab un poch de gar graguaguant» (*De medicines simples qui porguan fleuma: coloquintida*, [2.12]).

Pel que fa a l'ús terapèutic, l'herba s'usava, segons Dioscòrides, en diverses ocasions:

«Tiene una virtud en emplasto semejante a la goma arábica. Es útil para los ojos, la tos, la carraspera de laringe, las afonías; para los catarros, en electuario con miel, del que se va sacando jugo colocándolo bajo la lengua. También se bebe, una vez remojada en vino dulce en cantidad de 1 dracma, para el dolor de riñones y punzadas de vejiga, mezclando cuerno de ciervo, quemado y lavado, o un poco de alumbre partido.» (Dioscórides Interactivo, s.v.).

El nostre manuscrit l'inclou en una recepta que el fa servir per a augmentar el desig sexual, i hi apareix dues vegades:

«Altra medicina fort bona per açò:¹⁹ prin ciurons blancs grossos e mit-los a remullar, e prin uruga e lexa secar los ciurons, e mol-ho tot ab atretant d'alfenique, ço és diadragant, e prin d'açò abans de mengar e al vespre, tant com ·ī· nou; e après beu del bon vi» [10v^o].

19. Referit a l'augment del desig sexual exposat al paràgraf anterior: "Medicina qui multiplica molt lo foder: prin sement d'espàrechs, e de satirions, e gíngebre, de cascun ·v· dracmes; e llavor d'alfanega ·iiij· dracmes; sements de naps, e de ràvens, e de uruga, e de ortigues de cascun ·ij· dracmes; castor, ·iiij· dracmes; diadragant, ·ij· uncies, e justa-ho tot, e ho pasta e prin-ne en dejú ·v· dracmes. [10r^o].

El català, a banda d'aquesta obra, documenta el mot sota diverses variants: a) *diadragant* (*Llibre de Menescalie o tractat de les mules*. Barcelona, 1523, Manuel Dieç; *Flos de les Medicines*. Text del segle xv; doc. de 1569 de Palma, *apud DCVB*) / *Diccionari Aguiló* (s.v.); *Compte d'un especier de Cervera*; *Receptari de micer Johan*. Text del segle xv; *Receptari de la Universitat de València*; *Macer: llibre de les herbes i les seues virtuts*, *apud Vocabulari Faraudo* de Saint Germain on line; *Lo cavall*, segle xv, *apud CICA*), b) *dragant* (doc. de 1409 a l'Arxiu del Patriarca de València; doc. de 1550 aparegut a l'Almanac Balear de 1876; *Tarifa dels preus de les teles, y altres sorts de robes, y mercaderies*, que entren en lo principat de Catalunya, y Comtats de Rosselló, y Cerdanya: conforme la qual han de pagar los drets del General, los qui les metrá y no tindrán lo ver cost, adverrant primer ab jurament, que no tenen lo dit cost de dites mercaderies. Barcelona, Trienni 1704, *apud DCVB*); *Llibre de les medicines particulars* d'Ibn Wàfid, *apud Vocabulari de Faraudo* de Saint Germain; *Cànon d'Avicena*, segle xv, *apud CICA*), c) *dragagant* (*Alcoatí*, segle xiv, *apud Vocabulari de Faraudo* de Saint Germain; *Cànon d'Avicena*, segle xv, *apud CICA*).

La paraula encara estava en ús almenys al segle xix, puix que apareix a la revista *La Pagesia*, any 8, num. 178 (1 d'abril de 1895).

Modernament, la nostra normativa usa la forma culta *tragacant* (vide DIEC, s.v.). Aquesta forma era enregistrada ja per Labèrnia amb dues entrades: el nostre *tragacant* i el femení *tragacanta*, que serveix a Labèrnia per a definir el mot.

Els resultats romànics són:²⁰

La forma normativa és, però: català *tragacant*, espanyol, gallec i portuguès *tragacanto*, francès, romanès i italià *adragante*.

Francès, *adragant*. Documentat a la segona meitat del segle xvi: *gomme adragant* «gomme qui découle d'arbustes du genre des astragales» (PARÉ, éd. Malgaigne, XX bis, 17 ds LITTRÉ: «gomme adragant dissoute avec un blanc d'œuf»); segona meitat del segle xvi: *adragant* «idem» (DU BARTAS, *Sem.* 5 ds DG). Prové de *dragant* «gomme adragante» (dep. 1458, GREBAN, *Myst. pass.*, éd. G. Paris, 12267 ds GDF.), *gomme dragant* «idem» (dep. 1562, Du Pinet), amb probable influència de la síl·laba inicial de *diadragum*, *dyagragant* «poudre médicinale à base de gomme adragante» (dep. 1208, GUIOT DE PROVINS, *Bible*, éd. Wolfart, 2620 ds GDF.). *Dragant* prové del llatí *dragantum* (Chiron, Caelius Aurelianus ds ANDRÉ 1956 s.v. *tragacanthum*) al costat de *tracantum* (Celse, *ibid.*), formes sincopades de *tragacantum* «suc del tragacathe: goma adragante» (dep. Celse ds FORC. t. 1 s.v.) *dragacantum* (Caelius Aurelianus ds ANDRÉ, *op. cit.*), dér. de *tragacantha* «astragale à gomme», bot. (dep. Pline, *ibid.*); cf. aussi forme syncopée *tracanta* (Celse, *ibid.*); lat. *tragacanta* empr. au gr. τ ρ α γ ά κ α ν θ α, «litt. épine de bouc; astragale». De la forme. lat. pleine *tragacanthum*, *dragacantum*, les formes fr. de type *dragagant* (dep. 1363, G. DE CHAULIAC, *Chirurg.* ds *Fr. Mod.*, 1965, p. 201), *tragacanth* (dep. 1555, Barth, Aneau ds GDF.), parallèles au type *dragant* (cf. cat. *tragacant*/*dragant*, *adragant*). A. fr. *diadragum*, formé du gr. δ ι ά du lat. *dragantum* (prob. par l'interm. D'un lat. médiév. méd.); à remarquer le parallèle *dragant*-*diadragum*/*tragacant*-*diatragacant*.

20. El REW no l'enregistra.

Italià *adragante*. Apareix documentat en 1310 als *Testi fiorentini del Dugento e dei primi del Trecento* (Cortelazzo-Zolli, I: 21).

Espanyol *tragacanto*. Amb les variants *adragante* i *adraganto* (DCELC, III: 532), la primera documentació és de 1496 a l'*Inventario de bienes*, que apareix al glosari d'Oliete. A la traducció d'Albuchasis de Rodríguez de Tudela (1516), hi apareix la següent cita: "... y si mezclares con ello algun poco de goma arabiga o *dragagante*..." (vide NDHE).

Portuguès *tragacanto*, per via culta i *adraganto* per via popular o patrimonial. La primera documentació del mot, segons Machado, és de l'any 1871, i el lexicògraf portuguès es demana si podria tractar-se d'un manlleu del francès *adragante* (DELP, I: 116).

CONCLUSIONS

Per a les conclusions del treball —molt provisionals, no cal dir-ho—, que versa sobre aspectes de terminologia mèdica catalana medieval, aspecte molt poc tractat pels nostres historiadors del lèxic, subratllarem en primer lloc la documentació en el manuscrit estudiat de formes dobles referides a la mateixa cosa: a) *coriandre*, b) *clisteri*. En el primer cas, el manuscrit acull el cultisme *coriandre* al costat de la paraula patrimonial *celiandre*; en el segon cas, *clisteri*, cultisme provinent de CLYTERIUM, apareix junt a *cristilis*. Heus ací, doncs, un fenomen que es sol donar en les obres de caràcter mèdic utilitari: l'aparició, la barreja de totes dues formes. Cal, per una altra banda, pensar que en aquests casos els tabellions que les van copiar no pertanyien al món de la ciència, que es trobava encara *in statu nascendi*.

En segon lloc, es documenten en un cas concret moltes ocurrencies, tant en llatí com en català o en les diverses llengües romàniques, com ara l'espanyol. Ens referim al terme grec *tragakanqa*, d'on prové la forma llatina TRAGACANTHA i que alhora, a través de la història d'aquesta llengua, genera tot un seguit de formes, algunes de les quals són l'origen de les romàniques. Segons les nostres recerques, que no n'escoten la font, és clar, en consignem les següents:

Formes llatines: *tragacantum*, *tracantum*, *tragagantum*, *dragantum*, *dragagantum*, *diadragantum*, *diatragae*, *dragacanto*, *draganto*, *diadragantum*, *dyadragantum*, *diadragantum*, *adraganto*.

Formes catalanes: *dragant*, *diadragant*, *graguaguant*, amb les modernes *tragacant*, *tragacanta*, i la normativa *tragacant*.

Per a la datació romànica del lèxic ací estudiat, cal anar a pams, però en alguns casos sembla que el francès és la llengua que testimonia alguns elements lexicals més aviat que no la resta de llengües romàniques. Posem-ne exemples: *chirurgia*, pel derivat *chirurgien*, documentat en aquesta llengua en 1172-75; *physicum*, documentat al segle XII; *medicina*, documentat en 1121-34; *sementem*, documentat en 1121-34. En els altres casos tenim això: el català és la llengua romànica més matinera a documentar el derivat de *satyrion*: segle XIII, seguida, això sí, del francès (1450); per als derivats de *clysterium* hi

ha anivellament cronològic entre el francès, l'italià i el català, totes tres documenten el derivat al segle XIV; per a *coriandrum*, tenim documentació matinerà en espanyol (1100), seguida del francès (segle XIII). Finalment, el català torna a documentar el mot per primera vegada en el derivat de *diadragant* (sota la forma, però, *graguaguant*) al segle XIII.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER I SUREDA, Antoni M. / MOLL, Francesc de B. (1975): *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols. Palma: Editorial Moll (DCVB).
- AEGIDIO FORCELLINI (1940): *Lexicon Totius Latinitatis*. Secunda impressio anastatice confecta quarta editionis a. a. 1864-1926. Patavium. [LTL].
- AELII ANTONII NEBRISSENSIS: *Dictioraium medicum. Grammatica. Opera*. Introducció, edició y glosari de Avelina Carrera de la Red. Salamanca, M.M.I.
- AELII ANTONII NEBRISSENSIS: *Dictionarium. Grammatici. Chronographi. Regii imo quadruplex ejusdem antiqui dictiorarii. Supplementum*. R. P. M. Fr. Eugenii Zeballos, ordinis eremitarum Sancti Augustini. Matriti, apud Joachim Ibarra, MDCCLXXVI.
- ALBERNI JORDÀ, Anna (2007): *Speculum al foder*. Edició a cura d'Anna Alberni. Bellcaire d'Empordà: Edicions Vitella.
- ANTIDOTARIUM NICOLAÏ. Ms. 15624-15641. Kon. Bibl. te Brussel, edite W.S. van den Berg, 2009. DBNL.
- BLOCH, Oscar / WARTBURG, Walther von (1975): *Dictionaire Étymologique de la langue française*. Sexième édition. Paris: Presses Universitaires de France.
- CENTRE DE RESSOURCES TEXTUELLES ET LEXICALES (2005) [on line].
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís (1997): «*Translatar sciència en romans catalanesch*. La difusió de la medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement». *Llengua & Literatura*, 8, p. 7-42. Barcelona.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís (2001): *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona; Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona; Universitat de les Illes Balears. Col·lecció Blanquerna, 3. Aquesta obra s'ha reeditat augmentada en 2006.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís (2008): «La ciencia en vulgar y las élites laicas, de la Edad Media al Renacimiento», dins Fernando Serrano Larráyo (ed.), Juan Vallés, *Regalo de la Vida Humana*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 123-148.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís: «Hacia un nuevo Vocabulario del catalán técnico medieval», en Graça RIO-TORTO (ed.): *Lengua de la ciencia y diccionarios: actas de las III Jornadas de la red temática «Lengua y ciencia» (Coimbra, 28-30 octubre 2009)*. Coimbra: Universidade de Coimbra, en proceso de publicación (preprint). *Biblioteca Digital de Ciència.cat*, Abril 2012, Universitat de Barcelona (11-VI-2012) http://www.sciencia.cat/biblioteca/documents/Cifuentes_Vocabulario.pdf
- CIFUENTES, Lluís / JACQUART, Danielle / LABARTA, Ana / MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José / MCVAUGH, Michael R. (2004): *Translatio Libri albuze de medicinis simplicibus. Voumen XVII*. Col·lecció «Arnaldi de Vilanova. Opera medica omnia», 7. Barcelona.

- COLÓN DOMÈNECH, Germà (1992): «Una altra vegada ‘atovar’ en el *Curial e Güelfa*», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, pp. 378-384. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Facultat de Teologia de Catalunya.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà (2007): «Léxico», dins *Manual de Lingüística Románica*. Barcelona: Ariel. José Enrique GARGALLO GIL / Maria Reina BASTARDAS (ed.), pp. 275-295.
- COROMINAS, Joan (1954-1957): *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana (DCELC)*. Berna; Madrid: Francke, 4 vols.
- COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 6 vols.
- COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 10 vols.
- Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, dirigit per Joan Torruella amb la col·laboració de Manuel Pérez Saldanya i Josep Martines, *on line*.
- CORTELAZZO, Manlio / ZOLLI, Paolo (1979): *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli editore.
- DIEC = *Diccionari de la llengua catalana*, 2 ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007.
- Dictionnaire de Botanique et Pharmaceutique*, contenant les principales propriétés des végétaux, des animaux et des minéraux, avec les préparations de pharmacie, internes et externes, les plus usitées en médecine et en chirurgie, d'après les meilleurs auteurs anciens, et surtout d'après les auteurs modernes; PAR UNE SOCIÉTÉ de médecins, de pharmaciens et de naturalistes. Seconde édition. Paris 1829; 2 vols.
- Diccionario de Ciencias Médicas*, por una sociedad de los más célebres profesores de Europa, traducida al castellano por varios facultativos de esta Corte. Tomo XXXIII, RET-SAL. Madrid: imprenta de Don Mateo Repullés, 1826.
- Diccionari de Textos Catalans Antics (DTCA)*.
- Diccionari Descriptiu de la Llengua Catalana (DDLC)* [dcc.iec.cat/ddlc].
- ESCRIG MARTÍNEZ, Josep (1851): *Diccionario valenciano-castellano*, 2 vols. València.
- FONT QUER, Pio (1979): *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Barcelona: Labor.
- ESTEVE, Joaquim / BELLVITGES, Josep / JOGLAR, Antoni (1803): *Diccionario catalán-castellano-latino*, por Don Joaquín Esteve y Don Joseph Belvitges. Presbíteros, doctores en Sagrada Teología. Ex-catedráticos de Retórica y Poesía del Seminario obispaal de Barcelona, y Don Antonio Juglà y Font, doctor en ambos derechos, abogado de los Reales Consejos, y de la Real Audiencia de Cataluña, Juez de Provincia y Alcalde interino que fué del Quartel quarto de esta ciudad. Barcelona: en la oficina de Tecla Pla, viuda, admistrada por Vicente Verdaguer. M.DCCC.III.
- GARCÍA BARRENO, Pedro (2007): «La medicina medieval (1100-1500)», *Ciencia y cultura en la Edad Media*. Actas VIII y X. Consejería de Educación, Cultura y Deportes. Gobierno de Canarias. Las Palmas de Gran Canarias.
- GODEFROY, Frédéric (1880): *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX au XV siècle*. Publié sous les auspices du ministère de l'instruction publique. Paris. Kraus reprint LTD, Vaduz 1965, 8 volums.

- GORDONIO, Bernardus de (1559): *Opus lilium medicinae inscriptum*. Lugduni, apud Cuiliellum Rouillium.
- GUIDI, Guido (1594): *Vidi vinii iunioris, de curatione mambratim*. Libri XI. Florentiae, in officina Sermartelliana.
- GUIDONIS DE GAULIACO: *Chirurgia magna*. Lugdunum, MDLXXXV.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: *Diccionari de la Llengua Catalana* (2007), 2ª edició. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- IOANNIS IACOBI MANLII DE BOSCO ALENXANDRI: *Luminare Maius. Omnibus cum medicis, tum aramatariis pernecessarium*. Venetiis apud iuntas. MDXLIX.
- ITINERA ELECTRONICA. BIBLIOTHECA CLASSICA SELECTA. Bibliothèque virtuelle. Université Catholique de Louvain (UCL), 2008.
- LABÈRNA ESTELLER, Pere (1839-1840): *Diccionari de la llengua catalana amb correspondència castellana i llatina*. Barcelona, 2 vols.
- LITTRÉ, Paul-Émile (1863—1873): *Dictionnaire de la langue française*, 7 vols; 2e édition revue et augmentée (1873-1877).
- MACHADO, José Pedro (1953-1959): *Dicionário etimológico da língua portuguesa com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados*, 5 vols. Lisboa. [DELP].
- MARCUS GAVIUS APICIUS: *De Re Coquinaria*, text revisat i traduït per Joan Gómez i Pellarès. Fundació Bernat Metge, 1990. Escriptors llatins.
- MARTÍN COMAS, Olga / MARTÍN COMAS, Núria (2004): *Manual de terminologia sanitària bàsica*. Departament de Sanitat i Seguretat Social. Generalitat de Catalunya.
- MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1935): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Fünfte Auflage. Heidelberg 1972. Carl Winter. Universitätsverlag.
- MISTRAL, Frédéric (1878-1894): *Lou tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*. Aix-en-Provence, 1196+1165 pp., 2 vols. (Nouveau tirage. Paris: Delagrave, 1932. Réimp.: Osnabrück, 1966), [TF].
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2001): *Diccionario de la lengua española*. Vigésima segunda edición. Madrid, [DRAE].
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2005): *Diccionario panhispánico de dudas*. Primera edición. Madrid.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2005): *Nuevo diccionario histórico del español* on line.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco (1997): «Los orígenes del lenguaje científico», *Revista Española de Lingüística*, 27, 2, pp. 299-315. Madrid.
- THEODORUS PRISCIANUS: *Euporiston. Libri III*, cum physicorum fragmento et additamentis pseudo-theodoreis. Editi a Valentino Rose. Accedunt. Vendiciani afri quae feruntur reliquiae. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. MDCCCXCIV.
- VENY, Joan (ed.): “[Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie] (segle xv). Edició i estudi lingüístic”, dins *Homenatge a Antoni Comas* (Barcelona: Facultat de Filologia-Universitat de Barcelona, 1985, p. 545-567).
- Vocabulari de la llengua catalana medieval* de Lluís Faraudo de Saint-Germain (Lletres A-Z, en construcció). Institut d'Estudis Catalans, sota la direcció de Germà Colón, on line.

AUTORS I OBRES CITATS AL TREBALL

- Albi Tibul. *Liber tertius lygdami aliorumque elegiae*.
 Amià Marcellí. *Res Gestae*.
 Anglicus, Gilbertus. *Compendium medicinae*.
 Antidotarium Nicolai. (Ms. 1S624—15641, Kon. Bihl. te Brussel), met den latijnschen tekst der eerste gedrukte uitgave van het ANTIDOTARIUM NICOLAI. uitgegeven, door. W. S. van den Berg, med. docts. Arts, N. V. boekhandel en drukkerij voorheen e. j. brill, LEIDEN. 1917.
 Arnobí el Vell (o de Sicca). *Adversus Nationes*.
 Aule Corneli Cels. *De Medicina*.
 Cató. *De Agri Cultura*.
 Cèsar. *Comentariorum de Bello Gallico*.
 Ciceró. *De Oratore*.
 Ciceró. *De Natura deorum*.
 Ciceró. *De Officiis*.
 Ciceró. *Epistularum ad Atticum*.
 Columel·la. *De Re Rustica*.
 Erasme de Rotterdam. *Adagia*.
 Erasme de Rotterdam. *Antibarbari*.
 Flavi Renat Vegeci. *Digesta artis mulomedicinae*.
 Flodoard de Reims. *Historia ecclesiae Remensis*.
 Francesco Petrarca. *Secretum*.
 Gai Petroni Àrbitre. *Satyricon*.
 Gai Suetoni Tranquil. *De Vitis Caesarum. Divus Iulius*.
 Gui de Caulhiac. *Inventarium sive chirurgia magna*.
 Guillem de Tyr. *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*.
 Isidor de Sevilla. *Ethimologiae sive Origines*.
 Livi. *Ab urbe condita*.
 Luci Anneu Flor. *Epitome de gestis Romanorum*.
 Marc Gavi Apici. *De Re Coquinaria*.
 Marc Verri Flac. *Fragmenta kalendarii praenestini*.
 Ovidi. *Fastorum*.
 Pelagius. *Veterinaria*.
 Plaute. *Menaechmi*.
 Plini. *Naturalis Historia*.
 Pronostica Socratis Basilei. *Spera specierum*.
 Quint Horaci Flac. *Carminum*.
 Rosa Anglica. *Febris sangis [sic] et cetera*.
 Rutili Taure Emilià Palladi. *Opus agriculturae*.
 Sacra Biblia Vulgata. *Evangelium secundum Marcum*.
 Sacra Biblia Vulgata. *Genesis*.
 Sant Agustí. *Confessionum*.

Sant Ambròs. *Epistulae Variae. Epistula prima.*

Sant Jerònim. *S. Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri contra Ioannem Hierosolymitanum episcopum ad Pammachium.*

Sant Tomàs d'Aquino. *Expositio in orationem Dominicam.*

Scribonius Largus Designatianus. *De Compositione medicamentorum libellus.*

Serenus Sammonicus. *De Medica Praecepta.*

Teodor Priscià. *Euporiston.*

Tertul·lià. *Adversus Marcionem.*

Tertul·lià. *De exhortatione castitatis.*

Tommaso Campanella. *Civitas Solis.*